

KIÉ A RENDSZERVÁLTÁS?

A MIKOR A RENDSZERVÁLTOZÁSNAK épp csak az elején tartottunk, 1992-ben, könyvet adtam közre. A kötet – sok vita után – a *Reformvitáink* címet kapta (Kozma 1992). Benne azok az írások olvashatók, amelyek a fordulat előtt, illetve a fordulat hevében készültek (mintegy pótolva a szerző pártpolitikai aktivitásának hiányát). Bő másfél évtized távlatából elég különös olvasmány; megállapításait, bár itt-ott visszaköszönnek, jórészt maga a szerző is elfelejtette. Mégsem feleleveníteni akarnám a *Reformvitáink*-at az alábbi írásban. Inkább arról adnék számot, amit a rendszerváltozásról azóta megtudtam vagy megtanultam.

Közösségi/kisebbségi intézmények. Egy hosszúra nyúlt vizsgálgatásban, amelyben a felsőoktatás kiterjedésének jelenkori történetét kísértük nyomon, a közösségi/kisebbségi intézmények emelkedését és hanyatlását regisztrálhattuk. A vizsgálgatás eredményeiről időről-időre hírt adtunk már; a figyelmes olvasónak ez bizonyára föltűnt (Kozma et al 2005; Kozma 2008; a kutatás jelen sorok írásakor még folyik, aktuális állását lásd: <http://cherd.unideb.hu/terd>; a „kisebbségi/közösségi felsőoktatás” elnevezésről lásd Kozma 2004:78 s.köv.). Ebben a vizsgálgatásban elegendő tényanyag gyűlt össze ahhoz, hogy magáról a korszakról is véleményt alkothassunk. Most azt a képet mutatjuk be, amely a rendszerváltozásról a közösségi/kisebbségi felsőoktatási intézmények életrajzaiból kibontakozik.

A kép, amely e közösségi/kisebbségi intézmények életrajzaiban föltárul, körülbelül a következő. Magyarországon – mint ahogy a rendszerváltó országokban mindenütt – a rendszerváltozás két szakasza meglehetősen világosan elkülöníthető. Az első szakaszt az 1980–1990-es évtized fordulójára tehetjük; Magyarországon ez körülbelül 1988 végétől az 1990-es évtized első néhány évéig tartott. A második szakasz ettől eltérően az 1990-es évtized további éveiben játszódott le, áthúzódva a 2000-es évekre is, nagyjából addig, ameddig az európai csatlakozás be nem következett. A két szakasz határa korántsem világos: a gazdaság és a társadalom egyes szféráiban máskor és máskor következtek be, más és más eseményekhez lehet kötni őket. Utólag visszatekintve azonban mind világosabban elkülöníthetők.

Mindez nem egyedi, nem a magyarországi rendszerváltozás sajátosságai. Minden történeti átalakulás szakaszokra bontható – s az első, váratlan, hirtelen jött szakaszok sok szempontból hasonlóak. A váratlanság, az együttes élmény, amelyet embercsoportokra gyakorol, az egyének reakciója az ilyen együttes élményekre

(lelkesültség, pátosz, elragadtatottság), tömegek mozgása és tömegmegmozdulások jellemzik – tömeglélektanilag és a média szempontjából is – ezeket az első szakaszokat. A további szakaszok nem figyelhetők meg ilyen világosan, és nem tükröződnek ilyen látványosan a médiában. Rendszerint eltűnnek a figyelmünk elől: a kibontakozási szakaszok gyakran összezsúsznak a lefelé ívelő szakaszokkal.

Nem célunk itt történeti párhuzamokat vonni – sem politikatörténeteket, sem tömeglélektaniakat. Inkább csak érzékeltetni akarjuk, hogy a rendszerváltozás e két szakasza – a „fordulat” és a rendszerváltozások „konszolidációja” – nem egyedi sajátossága a magyarországi átalakulásnak, hanem szinte törvényszerűen bekövetkezik mindenütt. S ezzel reflektálni akarunk azokra a megállapításokra is, amelyek egy elemulasztott forradalomról szólnak. Saját adataink és tapasztalataink szerint – amelyeket a közösségi/kisebbségi felsőoktatás intézmények vizsgálatából szereztünk – a forrongás itt, Közép-Európában sem maradt el. Talán csak nem volt annyira látható, mint 1953-ban, 1956-ban, 1968-ban, 1981-ben. Nyomai ma is velünk élnek – helyenként kitapinthatók, helyenként, csontvázként, ma is „kiesnek a szekrényből”.

(Fő)iskolát itt és most: a pillanat

A fordulat. A rendszerváltozás hosszú, és ma már egyetlen egésznek tűnő folyamatából az első – s mi tagadás, az izgalmasabb – szakasz a fordulat. Ez az, amit eredetileg magyarul „rendszerváltásnak” neveztek el; hogy kik és miért arról részletesebben lásd *Kozma 1992:89 s köv.*; *Oplatka 2008:217–36*. Most igyekszünk nem általánosságban beszélni róla, hanem ahogyan kibontakozik a már említett felsőoktatások élettörténeteiből.

Oplatka írja, hogy amikor a keletnémetek, napok óta tartó bolyongás után végül megpillantották a rést az átvágott vasfüggönyön, „rohanni! rohanni!” kiáltással egy emberként futni kezdtek a szabadulásuk felé (*Oplatka 2008:175*). Ez talán a legbeszédesebb szimbóluma a fordulatnak. Mint minden szimbólumot, lehet ezt is elemezni történetileg – a szerző meg is teszi, kitűnően –; lehet elemezni lélektanilag, lehet az egyének és kisközösségek szintjén, lehet aktuális és utóhatásában. Ettől a szimbólum még szimbólum marad. Pusztá *jel* maradna, ha csak jelentést tulajdonítanánk neki – olyant, amelyen mind ugyanazt értjük (egy felkiáltójel). Az átvágott vasfüggönynek azonban nem egyszerűen mi adjuk meg a jelentését. Az együttal *emlék* is; fizikailag is itt volt – emlékhelyeken még mindig itt is van – velünk. Olyan valóságos létező, amelynek együttal aktuális jelentést tulajdonít egy közösség. Ezért mondjuk, hogy az átvágott vasfüggöny, amely felé egy embercsoport mehekülve rohan, a fordulat *szimbóluma*.

A kisebbségi intézmények – ahogyan az említett kutatássorozatban megjelentek – kevésbé ismertén és látványosan bár, de hasonló szimbólumai a fordulatnak. Valóságosan is itt vannak, itt voltak velünk, de egyben egy közösség – az alapító, az alapítók – különös jelentéseket is kapcsolnak hozzájuk. Mi természetesen nem az átvágott vasfüggőnyt és a vele kapcsolatos élményeket és emlékeket vizsgáltuk (bár persze tudatunk mögöttésében az is ott volt). Hanem azokat az intézményeket,

amelyek – furcsamód – az 1980–90-es évtized fordulóján hirtelen megsokasodtak, mintha gomba módra nőttek volna ki és föl, egyetlen történeti pillanatban. Ez fordította a figyelmünket a *pillanatra*, a fordulat másik velejárójára.

A pillanat – és ahogy átéltük. A fordulatot egyetlen pillanatként élhettük át. Bár ez a pillanat a szó szoros értelmében néhány évet jelentett, de mert sohasem volt tudható, mikor múlik el, minden pillanatát „pillanatként” tapasztalhattuk meg.

Az *adott* pillanat különbözik a *múló* pillanattól, ahogy a görögöktől tanulhattuk. Ők különböztették meg a múló időt (*kronosz*) az adott időtől (*kairosz*). Aki az időt úgy érzékeli mint folyamatot – pillanatok, percek, órák sorát –, az szemlélődik: regisztrálja, ahogy mellette elszáll az idő (jobbára visszatekint). Aki az időt mint az adott pillanatot érzékeli, az ugrásra kész, tevőleges állapotában van, cselekedni akar. Neki az idő nem elmúlik, nem mögötte van, hanem eljön, feléje tart. S a megfelelő pillanatot („rohanni, rohanni”) az idő teljességének, a megfelelő pillanatnak fogja föl.

Közösségi/kisebbségi intézményeink megalapítói így érzékelték a fordulatot. Fordulatnak, amelyet megérlelt az idő – az 1980-as évek, a kényszerrendszerek erodálódása, a nagyhatalmi összjáték, a gazdasági folyamatok, új nemzedékek föllépése a politika porondjára, vagy csupán a véletlen (egyben transzcendens erő). Adott pillanatnak, amelyben cselekedni lehet, sőt kell. Az idő teljességének, amikor tette lehetett formálni, amire régóta vártak. Esélynek, amely most van itt; pillanatnak, amelyet meg kell ragadni. S ők cselekedtek: fejjel mentek addig zártnak hitt ajtóknak, s az ajtók – csodák csodája – megnyíltak; kockáztattak, s a szerencse – csodák csodája – újra meg újra melléjük pártolt; kezdeményeztek, és ami addig nem vagy csak ritkán esett meg, a közösség körülöttük ezúttal támogatta őket.

Így alapították a közösségi/kisebbségi intézményeket – neveztek városi egyetemnek (Komárom, Királyhelmece, Szlovákia), szabad egyetemnek (Dél-Tirol, Olaszország), önkormányzati intézménynek (Székelyudvarhely, Románia), alapítványi iskolának (Gandhi Gimnázium, Pécs), rejtőző (repülő) egyetemnek (Vilnius, Litvánia), magyar főiskolának (Beregszász, Ukrajna). A példákat hosszan sorolhatnánk. S ez nem csupán stílári fordulat, hanem maga a valóság. A gomba módra szaporodó felsőoktatási intézmények a rendszerváltó országok egyik sajátossága volt az 1980–90-es évtized fordulóján.

Az említett kutatás során mindezt úgy értelmeztük – ahogy korábbi érdeklődésünk és eredményeink diktálták – mint megugrott felsőoktatási expanziót. A rendszerváltozás e kitüntetett szakaszáról, a fordulatról írva most úgy értelmezem mint „a pillanat” termékét. A pillanatot, amelyet az oktatásban ügyködők a rendszerváltó országokban többek közt így ragadtak meg. Innen, ezekből a példákból érthetjük meg, mit is jelentett az időnek az a bizonyos teljessége, az a bizonyos fordulat.

Sokan sokszor érveltek már – különösen a hazai politikacsínálók és politikakutatók – amellet, hogy a rendszerváltozás felülről jött, „az emberek” pusztán a nyakukba kapták, váratlanul, sőt kéretlenül. Hogy a forradalom elmaradt. Ez annál is tetszetősebb érvelés, mivel indokolni lehet vele azt az apátiát, amellyel a felülről csinált politikát alulról fogadja a társadalom (semmi jele az eufóriának, amelyet

egy európai szervezetek időről-időre látni és kelteni szeretnének). Én ezzel szemben amellet érvelek, hogy a forradalom Magyarországon sem maradt el. Talán csak nem annyira látványosan zajlott, mint 1953-ban, 1956-ban, 1968-ban vagy 1981-ben. Talán csak nem olyan megszokott színtereken (utcák, terek). Talán nem olyan harcias eszközökkel. Talán nem akkora médianyilvánosság előtt.

De a fordulatot nyugodtan nevezhetjük mélyben zajló forradalomnak – ha forradalomnak nevezzük azt, amikor az „alulról jövő” kezdeményezések egy-egy fordulatkor összesűrűsödnek s áttörést érnek el. E láthatatlan forradalom nagyon is látványos emlékeztetői maradtak például a közösségi/kisebbségi főiskolák.

Aktív társadalom redivivus. Etzioni, a nemrég elhunyt neves szervezetszociológus és politikatudós a mára sokaknak ismeretlen „aktív társadalmat” többek közt az izraeli kibucokban vélte föllelni (*Etzioni 1968:466–68*). Nem ezért lett azonban egyfajta sikerkönyv ez a nehéz elméleti olvasmány, hanem mert ideológiát adott az 1960-as diákmozgalmak résztvevői, vezetői és szimpatizánsai kezébe. E kezek aztán lassan kiejtették a vaskos könyvet – miközben beilleszkedtek a társadalomba, és sokan a politikai elit tagjaivá is váltak. Az 1980–90-es fordulat aktorai és kommentátorai – e sorok íróját is ideértve – még/már nem fedezték újra föl Etzionit – holott megtehették volna (*Rogoff-Ramsoy 1986*). Pedig az elemzések és leírások és teóriák illenek rájuk. Elég annyit tenni, hogy a nemzetközi esettanulmányokat (*Friedmann 1981*) a mi közösségi/kisebbségi intézményeinkre alkalmazzuk, s a teória ismét a gyakorlat útmutatójává (de legalább is értelmezésévé) válik.

A fordulat néhány éve egy „aktív társadalom” jelentkezése volt gazdaságban, de főként politikában – s most itt kitüntetetten az oktatáspolitikára gondolunk. Jelélül annak a keveset emlegetett, holott jól argumentálható körülménynek, hogy a politika mindig közösségi összjáték (még ha egyik vagy másik szereplője szereti is úgy beállítani, hogy a játéktér csak az övé). Ha a konszolidáció éveitől – Magyarországon az 1990-es évtized második harmadától az EU-csatlakozásig – nézzük, akkor a fordulat az oktatáspolitikai érthetetlen szétzilálódásának hat (különösen a kormányzati szakértők szemében). Mit keresnek helyi szereplők a felsőoktatásban? Hogyan merészelik a saját szerény kezdeményezéseiket „egyetemnek” beállítani? Honnan veszik a bátorságot, hogy a kormányzati stratégiát vagy a „piaci mechanizmusokat” társadalmi mozgalmakkal helyettesítsék? Az 1990-es évek vége felől visszanézve, de különösen az Európai Unió-s csatlakozás óta nagyon is érthető kérdések ezek. Visszahelyezkedve az időben azonban nemcsak értelmetlenek, hanem destruktívak is. Ha nem foglaltak is el gyárakat és nem gyilkoltak is meg embereket a média szeme láttára, nagyon is „alulról jött” kezdeményezések zajlottak. Politikai töltetük ma már kétségtelen.

Kulcsemberek. Kisközösségi tanulmányokból, helyi kezdeményezések eseteiből ismeretes a *kulcsemberek* meghatározó szerepe (Örsi 2002). Mi a közösségi/kisebbségi főiskolákat tanulmányozva némileg esetlenebbül, bár a nemzetközi irodalommal egybevágóan a változások hordozóinak, „változásmenedzsereknek” neveztük el őket (*Kozma 2004:87–90*). Így vagy úgy: azokról van szó, akik pályájuk egy szakaszán úgy érezték, hogy cselekedni tudnak és kell – intézményt alapítottak.

Hogy mennyire politikai aktus volt ez – politikai aktus egy oktatásügyi terepen – ma már jobban látjuk, mint kutatásunk kezdetén. Azóta ugyanis néhány kulcsszereplője a közösségi/kisebbségi intézményalapításnak közpolitikai szereplővé vált, helyet kért (s néha kapott is) a nagypolitikában. Pályájuk íve, húsz évvel az első intézményalapítás óta, ma már jól fölvázolható. Valódi politikusok voltak, akik az adott pillanatot jó ütemérzékkel megragadva, a politikai cselekvés terére léptek. S mert a közösség, amelynek a nevében fölléptek, többek között anyanyelvi oktatást s ha már oktatás, akkor felsőoktatást akart, ennek az akaratnak a képviselőiben léptek föl. Közösségi intézményeket, pl. kisebbségi „egyetemeket” alapítottak. Amelyek mindaddig éltek, virágoztak, növekedtek, míg a kulcsembert a politikai pályafutását alapította rájuk.

Sikerei csúcán a változás hordozójának rendszerint két választása van. Ha sikerült áttörnie, akkor megmutathatja és demokratikusan meg is mérheti magát. Ha kudarcot vallott, akkor visszatérhet korábbi, rejtőző állapotába. A közösségi/kisebbségi intézmények egy évtizedes vizsgálata során kiderült, hogy ez a sejtésünk többé-kevésbé igaz. Néhány változás menedzsernek – a közösségi/kisebbségi intézmények alapító atyáinak – sikerült az áttörés; és egy évtizeddel az intézményalapítás után már mint a nagypolitika szereplője tűnik föl. De ezt megsínylette az általa alapított intézmény. Az intézmény életében az volt a virágkor, amikor alapítója számára a politizálás terepe a felsőoktatás volt, helyi, regionális, kisebbségi szinten.

Változást azonban nemcsak ők hordoztak. A legtöbb kulcsembert politikai karrierjének csúcását egy-egy intézmény megalapítása jelentette – az a bizonyos áttörés. Nem váltak nagypolitikai szereplőkké az évek során – nem tudtak, talán nem is akartak a rendszerváltozás további harcaiba beszállni. Az, amit ők tettek, a fordulat, a „pillanat” mementóivá váltak.

A fordulatot, az adott pillanatot – legalább is Magyarországon – csak kevesen ragadták úgy meg, mint a rohanó keletnémetek. S ha mégis, akkor is inkább egy gazdagabb áruválasztékkal kecsegtető ausztriai bolt felé rohantak, semmint a hirtelen megnyíló rés felé az inkább már képzeletbeli vasfüggönyön. Miért is tették volna? A Kádár-rendszer fogyasztói társadalma politikailag semlegesnek tűnt. Nem egészen volt az, mára már tudjuk. A debreceni trabantos a maga Gorenje hűtőgépével nem egyszerűen a fordulat karikatúrája. Családjá és szomszédsága körében ő is „változást menedzsel”. S hogy ennyi telt tőle, az legalább olyan bűne a Kádár-rendszernek, mint az egyénnek, akit szeretünk kipellengérezni. Ha a fordulaton csúfolódnunk akarunk, megtehetjük. Aki személy szerint élte át, különösen vélt vagy valóságos aktorként, biztosan nem teszi.

A „harmadik út” és akik föllelteni vélték. Azok a csoportok, amelyek hirtelenjében politikai teret kaptak – lett légyen az mindössze annyi, hogy átmehettek a határon vagy iskolát szervezhettek – természetesen szintén a Kádár-rendszer gyermekei voltak. Az értékeket, amelyeket fontosaknak tartottak, az eszméket, amelyekért lelkesültek, mind a Kádár-rendszerben sajátították el. Mondhatnánk úgy is, hogy ennek a kornak – az 1980-as éveknek – a jövőig érő karja voltak; a késői Kádár-kor

ellenzékiességét hozták magukkal. Csoda-e, ha a pillanat során, amelyet megragadtak, olyan célokat tűztek maguk elé és olyan eszközöket alkalmaztak, amelyek ebben az ellenzéki létben formálódtak ki? S csoda-e, ha mindazt, amit megvalósítottak – amit évek vagy évtizedek óta meg akartak valósítani (önigazgatás, vallásszabadság, civil kontroll a bürokrácia intézményei fölött stb.) –, a rendszerváltozás későbbi nemzedékei már értetlenkedve nézték, nem tudtak mit kezdeni vele?

A „rendszerváltók” személyes életútjában is követhető, amiről a közösségi/kisebbségi intézmények alapítóiról megállapítottunk. Nemcsak a változás menedzsereire igaz, hanem a rendszerváltó politizáló csoportokra általában is, hogy olyasmit akartak megalkotni vagy megszerezni, amit még a Kádár-korban találtak ki. S mi egyebet találtak volna ki, mint azoknak a hiányoknak a pótlását, amelyekkel a Kádár-korban szembesülhettek. Olyan fogyasztási cikkeket, amelyeket a boltokban itthon csak ritkán lehetett megkapni; olyan hiánycikkeket, amelyeket a politikai életben gyakran lehetett megtapasztalni; azoknak a függőségeknek a fölszámolását, amelyekkel az 1980-as években rendre szembesültek. A fordulat történelmi pillanata mindannak a megvalósulása lehetett, ami a Kádár-rendszerből hiányzott, de már ismertük, sőt vágytunk is rájuk.

Mindent most nem soroljuk föl. Csak emlékeztetőül álljon itt azoknak a beszélgetéseknek a summázata, amelyek értelmiségi körökben folytak. A rendszerváltozás egykori követelményeit a parlamenti demokráciában, a szabad piacgazdaságban és a Szovjetuniótól való elszakadásban láttuk (*Kozma 1992:182–96*). És még sok minden másban, ami a pillanattól lenyűgözve megvalósíthatónak látszott. Ebbe a sorba kívánkozik természetesen az oktatáspolitikai is a maga naiv idealizmusával és azzal az untig hajtogatott megállapítással, hogy „a rendszerváltás az oktatásban az 1985-ös törvénnyel kezdődött”. Sokak utólag ebbe a törvénybe vélik beleolvasni a rendszerváltó oktatáspolitikai csoportok összes kívánalmát: igazgató választástól a szabad iskolaválasztáson és a szülői munkaközösségek iskolák feletti kontrollján át a helyi tantervekig és az iskolarendszer relativizálásáig. Bár az 1985-ös törvény szövege ezt nem tartalmazta, az illúziók érthetők és követhetők. Csakúgy, mint a szabad intézményalapítás követelése – egészen a kisebbségi oktatás szabadságáig – egészen a nemzetiségi-kisebbségi szegregálódásig vagy a „közösségi főiskoláig” (*Kozma 2001*).

Amint arra mások már rámutattak (*Sáska 2006*), ezeknek az ideológiáknak a gyökerét a harmadik utasságban kereshetjük. Ez a harmadik utasság tipikusan közép-európai (pejoratív, de nem teljesen igaztalan, ha egyben balkáninak is nevezjük). Jól kifejezi azoknak a politizáló értelmiségieknek a helyét és gondolatvilágát, törekvéseit és mozgáslehetőségét, akik a 19. század vége óta „beszorultak” ebbe a térségbe, két világ, két hatalom és két politikai rendszer közé. Hasonlóan ahhoz, ahogy a rendszerváltó országok politizálni akaró (csak nem mindig tudó) értelmisége definiálta magát – újra föltalálva „Közép-Európa” fogalmát, hogy megtalálja a helyét két világrendszer között. E közép-európai harmadik utasságnak elődeit megtaláljuk Marx és a marxizmus romantikus korszakaiban, a Nyugatra szakadt orosz

anarchistákban (Kropotkin), az intencionalista filozófiában (Brentano), a tett és a cselekvés bálványozásában (d’Annunzio, Gramsci) a kisközösségekre alapozó politizálásban (*fascio*). Az eszmetörténésznek – ha van kedve hozzá – nem túl nehéz a dolga, amikor a fordulatra vágyó, a pillanatot megragadó egykori ellenzékiek politikai megnyilvánulásait és jelszavait elemzi. A rendszerváltó értelmiség – a maga „fordulatával” a „történeti pillanattal”, a hirtelen kilépéssel a szellemi gettókból, a váratlan politikai aktivitással, a helyi közösségek középpontba állításával, az alternatív politizálással – a közép-európai harmadik utasság megjelenése volt.

Kádár-kori céljaikkal, értékeikkel, álmaikkal és illúzióikkal kisiklatták a rendszerváltást? A közösségi/kisebbségi főiskolákkal szétzilálták a felsőoktatási és irányítási rendszert? Az ökumenikus iskolákkal és a választott igazgatókkal kormányozhatatlanná tették az oktatást? A társadalmisított művelődési otthonokkal kiárúsították a közösségi művelődést? Vagy csupán annyi történt, hogy az adott kor esélyeire és kihívásaira úgy válaszoltak, ahogy egy korábbi korszakban politizálni tanult ember tudott. Az álmaikat keresték akkor, amikor körülöttük a (mindenféle értelemben) megfagyott világ eresztenei kezdett. Utólag bizonyult illúziónak, amiben komolyan hittek. A fordulatkor mindez még reális cél volt, nemcsak odaadó, hanem „reális rohanás”. A fordulatot máig ez teszi patetikussá és katartikussá.

Kié a főiskola – kié a rendszerváltozás?

Kié az egyetem? Ezt kérdeztük abban a könyvben, amelyet – többek között – a kutatás hatása alatt publikáltunk, s amelyben kimutattuk, hogy a politika minden eseményében összjáték (*Kozma 2004*; korábban *Kozma 1992:89. s köv.*). Csak nem mindig látszik annak. Kié a rendszerváltozás? – kérdezhettük volna ugyanúgy, végigkísérve e közösségi/kisebbségi intézmények vergődését. Az útkeresések, amelyek az esettanulmányokból kibontakoztak, kísértetiesen mutatják a rendszerváltozás második szakaszát.

Miért keresték az útjukat a közösségi/kisebbségi intézmények? Miért vergődtek az alapítók eredeti szándék és a rendszerváltozás hozta új realitások között? Azért, mert a rendszerváltozás második szakaszában az állam – minden rendszert váltó országban – megpróbálta visszaszerezni befolyását a társadalom fölött, amelyet a fordulat után elvesztett. Más politikusok léptek a színre (velük együtt visszatértek a régiék), a politizálás hagyományos eszközeivel lépésről-lépésre háttérbe szorítva a „rendszerváltó elitet” és annak alternatív politizálását. Az 1990-es évek közepétől az európai csatlakozásig eltelt időszak fokozatosan s mind markánsabban elkülönült a fordulattól. Mondhatnánk, második rendszerváltozás zajlott: váltás „rendszerváltó” és „konszolidáló” politikusok között.

Ez a váltás tükröződik a közösségi/kisebbségi főiskolák új életciklusában. A fordulat kaotikus oktatáspolitikájából átkerültek egy új oktatáspolitikai környezetbe, amelyben az oktatáspolitikai legfontosabb aktora ismét az állam (az oktatási kormányzat, az oktatási minisztérium) lett. Nem mozgalmárokkal kellett egyeztetni vagy konfrontálódni többé, hanem pártpolitikusokkal és bürokratákkal. Nem

mozgalmat kellett szervezni a bezáratásuk ellen – mozgósítva helyi vezetőket és kisebbségi szószólókat –, hanem fokozatosan megfelelni az egyre rigorózusabb bürokratikus előírásoknak. Vagy vitatták az előírások jogosságát és a rendszerváltás bürokratikus koordinációját, megpróbálva az alakuló felsőoktatási törvények szigorán enyhíteni (sokszor sikerrel). Vagy pedig felvették a kesztyűt, és megpróbálták alkalmazkodni az egyre rigorózusabb előírásokhoz. A közösségi/kisebbségi intézmények a rendszerváltás során szerzett jogaikra hivatkoztak. Ahhoz, hogy a kormányzatok ismét megerősödhesenek – visszazerezzék az intézmények és önkormányzatok fölötti egykori kontrolljukat, legalábbis egy részét –, új legitimitásra lett szükségük.

Legitimitásválság – identitáskeresés. A fordulat során a központi bürokrácia – benne az oktatási kormányzat is – elvesztették addigi legitimitásukat. Korábbi legitimitásuk jórészt A Párt autoritásán nyugodott. A fordulat utáni első (oktatási) miniszterek csalódottan ébredtek rá, hogy nekik maguknak kell(ene) kialakítaniuk az oktatás állami stratégiáját. Magyarországon egyébként is átcsúszott az oktatás irányítása az önkormányzatok és az azokat felügyelő tárca kezébe; nem volt, aki e tárca és az oktatási tárca együttműködését politikai-adminisztratív eszközökkel összehangolta volna.

A rendszerváltó értelmiséget éveken át az az eufória hatotta át, hogy sikerült lebontani vagy eszköztelenné tenni a gyűlölt kádári centralizációt. Az oktatásügy valamennyi reformkísérlete erre a politikai alapélményre épült: nemcsak decentralizálni az oktatási intézményeket, hanem valóságosan is autonómmá tenni őket, kiszabadulni a – vélt vagy valós – centralizáció béklyóiból. A közösségi/kisebbségi főiskolák alapítói – régióinkban mindenütt – ezt a kormányzati legitimitásválságot használták ki. Sikerült részt találniuk a központi felsőoktatás-politikán, amelyet eddig A Párt, az állam és a diktátorok képviseltek. Az eredmény a korábbi kontrollok nélkül, gombamód szaporodó felsőoktatási vállalkozások lettek (elsősorban Ukrajnában és Romániában). Az állami bürokráciáknak új érvük támadt ellenük: a nemzeti egység és identitás. Az 1990-es évek – nagyjából az európai csatlakozásig – a megrendült bürokráciák újbóli megerősödésének időszaka volt, modernizációs vagy nemzeti jelszavakkal, a fordulat „alulról jövő” mozgalmaival szemben.

Az 1990-es évek második harmadától kezdve ugyanis Közép-Kelet-Európában új államalakulatok születtek. Nemcsak abban az értelemben, hogy a kormányzatok ráébredtek arra, mit is jelent valójában a sehová nem tartozás és A Párt által korábban gyakorolt ellenőrzés elvesztése (mint Magyarországon vagy Romániában). Hanem abban a még valóságosabb értelemben, hogy az Állam, amelyet az (oktatási) kormányzat jelenített meg a közösségi/kisebbségi intézményekkel szemben, maga is újszülöttnek számított. Magyarországot hirtelen sohasem volt vagy száz éve elmúlt politikai alakulatok sora vette körül. Az 1990-es évek második és harmadik harmada, a 2000-es évtized első néhány éve a nemzeti identitáskeresés jegyében telt.

A nemzeti identitások e keresése és kialakítása Kelet-Közép-Európában nem csak, sőt nem is elsősorban népmozgalmak révén történt, hanem állami vezetéssel, bü-

rokratikus koordinációval. A közösségi intézmények – a fordulat mementói – fokozatosan kezdtek „kisebbségiekké” válni; abban az értelemben, ahogyan a nagytársadalmak körülöttük fokozatosan „többségivé”, a nemzet reprezentánsaivá váltak. A közösségi/kisebbségi főiskolák már nem csak, sőt nem is elsősorban helyi közösségeket jelenítették meg – hanem a kisebbségi társadalmat, amely az új nemzeti identitás kiépítésének útjába állott. A közösségi intézmények fennmaradása a kisebbségi politikuskok és politikák küzdőterévé vált.

Az 1990-es évek második felének felsőoktatási politikái – Magyarországon és a régió más országaiban – hűen tükrözték a kormányzati legitimitáshiányt csakúgy, mint a kormányzati törekvést arra, hogy a nemzeti identitás jelszavával viszszerjének valamennyit megrendült befolyásukból a felsőoktatás fölött. Először is az „egyetemi autonómia” körül folyó vitákban, amelyekből egyre világosabban vált kiolvashatóvá a befolyásért folytatott küzdelem az egyetemi és a kormányzati vezetők között. Legitimitáshiányos kormányzatokkal szemben az egyetemi vezetők álltak nyeresre, mert nemzetközi kapcsolataikra – mint példákra és mint támogatásra – hivatkozhattak. Az 1990-es évek második és harmadik harmadában létrejött felsőoktatási törvények ezt a hatalommegoszlást tükrözték az egész régióban a meggyengült központi kormányzatok és a magukra talált intézményi vezetők között (kevésbé a régió észak-keleti felsőoktatásaiban, erőteljesebben a volt Jugoszlávia utódállamaiban). A megnövekvő egyetemi autonómiákkal szemben a kormányzatoknak az a követelése állt, hogy a felsőoktatás alakuljon nemzetivé; ami egyben az előző korok egyetemi nomenklatúrájának lecserélését is jelentette (vagy jelenthette volna). A kormányzatok ebben a politikai kötélhúzásban mint a nemzeti identitások kialakítói és képviselői léptek föl, arra erőltetve a felsőoktatásokat, hogy intézményeik is minél nemzetibbökké váljanak.

A felsőoktatás „nacionalizálása” mellett – új nemzeti nyelv bevezetése, nemzeti nyelven történő vizsgáztatás, nemzeti jelképek kihelyezése, minden korábbtól és minden szomszédtól lehetőleg jól megkülönböztethető felsőoktatási szerkezet és tantervek – a felsőoktatás irányításának új eszközei is a nemzeti identitás kifejezésének eszközeivé formálódtak át. Az akkreditációk a korábbi bürokratikus koordináció új eszközeivé, nem egyszer épp csak az új elnevezéseivé alakultak át; az ún. köztes szervezetek, amelyek az önállósuló intézmények és az (állítólag) visszahúzó kormányzatok közé ékelődtek, nem annyira a konfliktusok kezelésének terepeivé váltak, mint inkább a kormányzati bürokrácia kinyújtott karjaivá.

Az 1990-es évek második és harmadik harmadának e megváltozott légkörébe a közösségi/kisebbségi intézmények mind nehezebben illeszkedtek bele. A kérdéseknek, amelyekre eredetileg válaszolni voltak hivatottak, mind kisebb volt a politikai súlyuk – a politikai játszma a helyi fordulatoktól eltolódott az országos szintű rendszerváltozás és új az politikai hatalommegosztás színterére. A közösségi/kisebbségi intézmények is csak akkor maradhattak fenn, ha hivatásukat ebben a hangnemben és politikai stílusban tudták újra fogalmazni: a nemzeti identitás és az országos politika nyelvén.

Rendszerváltók és konszolidálók: egy új (oktatás)politikai elit. A kulcsemberek sorsa, ismételjük az imént már mondottakat, összefűződött az általuk alapított intézmények sorsával. Pályafutásuk megváltozásában az a politikai elitváltozás tükröződik, amely a rendszerváltás második szakaszában a nagypolitikában is végbement. A kulcsemberek nagypolitikusokká váltak – eltanulva a konszolidáció politizálásának nyelvét és eszközeit, kialakítva új kapcsolatrendszerüket – vagy eltűntek a nyilvánosság elől. Az „akadémiai oligarchia” (Clark 1983) nagyjai vagy a nemzeti identitásépítés új vezéreivé váltak, vagy éppenséggel eltűntek a felsőoktatási politizálásból.

Mindez meglehetősen határozottan rajzolódik ki a közösségi/kisebbségi intézmények életciklusából. Az 1990-es évek második felében már nem közösségi főiskolák voltak – *community college*, ahogy az alapítók a fordulat pátoszával korábban értelmezték és propagálták őket –, hanem kisebbségi iskolák. Hivatásuk, kimondva-kimondatlanul, a kisebbségi identitások megőrzése lett; létük, kimondva-kimondatlanul a kisebbségi (párt)politikusok, meg az őket támogató anyaországi erők választási eredményeitől függött. Megkezdődött a hosszadalmas menetelésük a kiépülő és egyre szigorodó felsőoktatási akkreditációk útján, szerencsés esetben lépést tartva az egyre emelkedő követelményekkel. Miközben még mindig lobbiztak – nem egyszer eredményesen – az új felsőoktatási törvények előírásainak módosításáért. De ez csak a jéghegy csúcsa. Valójában a „rendszerváltó értelmiség” cserélődött le egy professzionálisabb politikai elitre, amely az 1990-es évek második és harmadik harmadában új kiegészítések közreműködőjévé vált, és amely már nem a fordulat harmadik utas jelszavaival politizált.

A professzionalizálódó politikai világ jelszavak között egyre fontosabbá vált a parlamenti (képviseleti) demokrácia. A politizálás egyre inkább visszaszorult a helyi társadalmak köztereiről a hivatali tárgyalókba, szobákba (e professzionalizálódó politikai elit Magyarországon például nem tudta kihagyni, hogy el ne foglalja Kádár János egykori székházát; a felsőoktatási kormányzatok puffer szervezeteinek székháza pedig az egykori budapesti pártakadémia lett). A konszolidáció a régi rutinok visszatérését is jelentette. A Kádár-rendszer utolsó szakaszában az ún. tervtárgyalásos rendszer, amelyet az 1980-as évek közgazdái és tervezői külföldön is széles körben népszerűsítettek, mint későbbi kutatásokból megismertük, erősen emlékeztetett például a francia bürokratikus koordinációkra az állami szolgálatoknál, többek között az oktatáspolitikában (Darvas, Forray, Halász, Lukács & Nagy 1986; Kozma & Rébay 2005).

Mi történt a „rendszerváltó értelmiséggel” – azokkal, akik a fordulat lelkesültségében törvényeket módosítottak, öngazgatásokat álmodtak és közösségi/kisebbségi intézményeket alapítottak? Ők is, akár csak intézményeik, keresték a helyüket ebben az újra konszolidálódó világban, a politikai palettán sokszor mint különböző rendű-rangú szabadelvűek és liberálisok. Szembekerülve az újra megszilárduló (oktatásügyi) bürokráciával, alternatív szerveződésekben kerestek menedéket. Ahogyan Magyarországon visszatértek az 1980-as évek bürokratai, úgy tértek vissza az ő ellenzéikei is, újra elfoglalva a Kádár-rendszerben nekik kiosztott helyeket (kormányzat

és ellenzéke). Másutt, ahol az új nemzetállamok bürokráciája nemzeti jelszavakkal igazolta létét, a rendszerváltó értelmiség is főként nemzeti jelszavakat hangoztatott. Nem annyira politikailag, mint inkább nemzetileg határozva meg önmagát, nemzetiként látva és láttatva a helyi közösségek és a magára talált központi bürokrácia konfrontációját. A közösségi/kisebbségi intézmények a kisebbségi oktatáspolitikizálás témájává váltak, belesodorva a kisebbségi politikusokat abba, hogy akarva-akaratlanul az oktatást tekintsék tevékenységük egyik kitüntetett terepének.

Az európai integráció és akiknek nem (nagyon) kell

Nemzetiből újra nemzetközivé: a Bologna-folyamat. Kutatásunk legutóbbi szakaszában a közösségi/kisebbségi intézmények integrációját vizsgáltuk a Bologna-folyamatban (Kozma 2009). Bár az esetek nehezen tipizálhatók, hasonló intézményi stratégiák, vezetői magatartások azért kirajzolódnak. Az egyik a beilleszkedés – akár azon az áron is, hogy a főiskola föladja eredeti, közösségi/kisebbségi küldetését. A másik a kívülmaradás – még akkor is, ha ez láthatólag marginalizálódáshoz vezet. S talán van harmadik lehetőség is: új hálózatokat szervezni alternatív akkreditációval, minőségbiztosítással, főként pedig nem (csak) állami finanszírozással.

A Bologna-folyamat – amely ezeket a vezetői magatartásokat és intézményi stratégiákat kiváltotta – 1999-ben indult el, de igazi lendületet régióink felsőoktatási intézményeiben és nemzeti politikáiban csak az európai csatlakozások után vett. A kormányzatok csak ezután vették komolyan, fölismerve a Bologna-folyamatban a nagy lehetőséget: az Európai unió legitimitációt. Ennek jegyében felsőoktatásaikat – amelyeket addig megpróbáltak a függetlenség jegyében nemzetivé átszervezni, most arra veszik rá, hogy az „európai felsőoktatási térség”-hez csatlakozzanak.

E fölismerés mögött a rendszerváltozás új realitásai – valójában egy új, harmadik szakasz – áll. Ebben a szakaszban többé már nem kérdés a politikai hovatartozás sem, mint ahogy a központi kormányzat visszanyert autoritását sem lehet megkérdőjelezni (a felsőoktatásban éppen úgy nem, mint ahogy a politika egyéb területein sem). Igaz, hogy – ami a Bologna-folyamatot illeti – a nemzetközi árnyékszervezetek, e folyamat igazi mozgatói s a nemzeti kormányok, a felsőoktatási reformok jogosult közreműködői egymást legitimálják. De az is igaz, hogy ez a rendszerváltozások ismét más világa, egy harmadik szakasz. Régióink helyüket kereső nemzetállamai, alig hogy kialakították függetlenségüket, máris készek újra föladni.

Kompországok. Az 1990-es évek néha elviselhetetlen oktatáspolitikai és közpolitikai zűrzavarait – ahogyan egy évtizeddel későbből visszapillantva látszik – egyszerűen az a körülmény okozta, hogy a régió országai már kiszakadtak az előző birodalmi struktúrákból, és még nem épültek bele egy másik birodalmi struktúrába. Egyes birodalmi történészek – ilyen többek között a brit Niall Ferguson – egyenesen amellet érvelnek, hogy a társadalmak egészséges szerveződése a birodalmak (Ferguson 2005:1–29). Az önállóság, főként pedig az ahhoz vezető út csak jajjal-bajjal jár, az új aranykorokat pedig egy-egy újabb birodalomba való betagolódás eredményezi. Régióink kis nemzetállamainak történészei és politikusai joggal tiltakoznak

e fölfogás ellen – de az tény, hogy az 1990-es években az új nemzetállamiság, az arra való törekvés feszültségeket és konfrontációkat hozott. A nemzeti önállósodás oktatáspolitikában és közpolitikában egyaránt a szomszédokkal való konfrontációk sűrűsödését, intenzitásuk növekedését eredményezte – anélkül, hogy alternatív békéltetési mechanizmusok (például a munkamegosztás vagy a munkaerőpiac) már kialakultak volna.

Ezeknek az országoknak a politikusai – a meghatározó politikai csoportok – azt szokták meg, hogy bürokratikus hatalmi struktúrák csúcsa felé tolják a vitákat. Abban az átmeneti állapotban, amelybe a rendszerváltozással a régió országai külpolitikailag kerültek, már nem volt és még nem lett ilyen bürokratikus hatalmi struktúra fölöttük. Az amerikai ihletésű nemzetközi szervezetek – ahogy pl. Ferguson is hangsúlyozza – nem erre a célra szerveződtek. Alternatív hierarchikus szervezetek pedig még nem álltak rendelkezésre; különösen nem azoknak, akik minden erejükkel a saját önállóságukat és különbözőségüket igyekeztek bizonyítani. Nemzetállami politikusoknak és teoretikusoknak ez volt a szabadság és függetlenség, amelyre oly régóta vágytak. Birodalmi politikusok és teoretikusok számára viszont ez a zűrzavar, a bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság időszaka volt, amelyből valamilyen irányban mihamarabb ki kellett lábalni.

Húsz év múlva. A rendszerváltozás az igazi értelmét akkor nyerte el, amikor Magyarország – több más rendszerváltó országgal együtt – belépett (fölvételt nyert) az Európai Unióba. Így mondják egyesek. Halász Gábor egy szépen kimunkált előadásában hosszan részletezte, hogyan oldotta föl az (oktatás)politikai konfliktusokat az európai integráció (*Halász 2003*). E vélemény szerint, legalább is utólag visszanezve, az egész rendszerváltozás értelme éppen az „euroatlanti integráció” lenne. Ha ez nem következett volna be – és ahol nem következik be –, akkor és ott a korábbi integráció (KGST, Varsói Szerződés) fölbomlott ugyan, de utána nehezen eltakarítható romok maradtak csak, társadalmi és politikai értelemben egyaránt. Példaként a még nem csatlakozott országok gazdasági és politikai káoszára szokás utalni, sőt éppenséggel a volt Szovjetunió vagy a volt Jugoszlávia utódállamaira. Így a „fözlárkózás Európához”, ahogy az 1990-es években mondtuk, illetve az „európai csatlakozás”, ahogy 2000 környékén emlegettük, végül is jól köthető az egész rendszerváltozáshoz. A csatlakozás ideológiai értéke megemelkedik: átsugárzik rá az 1989/90-es fordulat pátosza.

Roszsabb esetben a fordítottja történik. A csatlakozás, ahogy előre látni lehetett – többek közt a szomszédok példájából – nem diadalmenet, hanem kemény és hosszan tartó erőfeszítések sorozata. Az „utca embere” ebből jobbra csak a nehézségeket érzékeli, mivel azok közvetlenül érintik, míg az eredmények (reméljük) hosszabban érlelődnek. Ez különösen így van, ha tekintetbe vesszük, hogy az egész csatlakozás mintegy „felülről lefele” jön: a kormányok csinálják, ők alkudoznak – nyernek és veszítenek –, az ő eredményeik vagy kudarcaik jelennek meg a politika alsóbb szféráiban. Az Európai Unió fokozatos burokratizálódik – nevezzük ezt a modernizáció kontinentális modelljének –, és ennek a terjeszkedő és átalakuló bü-

rokráciának nagy szüksége van az önértelmezésre és az ideológiára. A csatlakozás mint a rendszerváltozás beteljesedése, ne tagadjuk, ilyen ideológia, vagy legalább is ilyen ideológiai célokat szolgál. Azokat a csoportokat igyekeznek megnyerni vele, amelyek nem profitálnak (még) a csatlakozásból, ezért is gondolnak nosztalgiával az egykori fordulatra. Az eredmény, sajnos, fordított is lehet. A csatlakozás zökkenői és nehézségei visszasugárzanak a rendszerváltozásra, és úgy láttatják, mintha az egész fordulat egyetlen hatalmas félreértés lett volna.

* * *

A fordulat huszadik évfordulóján nem árt az egykori illúziók és a későbbi értelmezések nélkül visszapillantani. Húsz év nagy idő. Történeti perspektívához persze még nem elég – egy történész inkább „jelenkor történetnek” hívná –, mivel azok, akik aktív részesei, irányítói voltak, szerencsére többnyire még itt vannak velünk. De arra már elég, hogy a közvetlen benyomások hatása alól szabadulva elfogulatlanabbul mérleghessük a rendszerváltók és a rendszerváltozás igazi nagyságát.

KOZMA TAMÁS

Megjegyzés: E tanulmány tényanyagát a TERD-kutatás szolgáltatta (támogató: OTKA T-69160). <http://cherd.unideb.hu/terd>

IRODALOM

- CLARK B. B. (1983) *The Higher Education System*. Berkeley, The University of California Press.
- DARVAS, FORRAY, HALÁSZ, LUKÁCS & NAGY (1986) *A tervezés és döntéstanatómiaja*. Budapest, Oktatókutató Intézet.
- ETZIONI A. (1968) *The Active Society: A theory of societal and political processes*. New York, London, Macmillan, Collier.
- FERGUSON N. (2005) *Colossus: The rise and fall of the American empire*. Harmondsworth, Penguin Books.
- FRIEDMANN J. (1981) The active community: Toward a political-territorial framework in rural development in Asia. *Economic Development and Cultural Change* 29, No. 2. pp. 235–61.
- HALÁSZ G. (2003) European coordination of national education policies. In: STANDAERT R. (ed) *Becoming the Best*. Enschede, CIDREE, pp. 89–118.
- KOZMA T. (1992) *Reformvitáink*. Budapest, Educatio Kiadó. (Társadalom és Oktatás VII.)
- KOZMA T. (2001) Oktatás és politika: rendszer-váltó viták. *Iskolakultúra* 11, No. 2. pp. 63–72.
- KOZMA T. (2004) *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája*. Budapest, Új Mandátum.
- KOZMA T. (2008) Politikai rendszerváltozás és felsőoktatási reform. In: KOZMA T. & RÉBAY M. (eds) *A bolognai folyamat Közép-Európában*. Budapest, Új Mandátum. pp. 287–315.
- KOZMA T. (2009) *Kisebbségi intézmények a Bologna-folyamatban*. http://dragon.unideb.hu/~nevtud/Oktdolg/Kozma_Tamas/doc/onk_kotet.pdf
- KOZMA T. (et al) (2005) *Kisebbségi oktatás Közép-Európában*. Budapest, Új Mandátum.
- KOZMA T. & RÉBAY M. (eds) (2005) *Felsőoktatási akkreditáció Közép-Európában*. Budapest, Új Mandátum. (Társadalom és Oktatás XIX.)
- OPLATKA A. (2008) *Egy döntés története*. Budapest, Helikon, Századvég.
- ÖRSI J. (2002) *Kulcsemberek*. Túrkeve, Szerzői kiadás.
- ROGOFF-RAMSOY, N. (1986) The Active Society revisited. *Acta Sociologica* 29, No. 4. pp. 337–48.
- SÁSKA G. (2006) *Közműveltség és magántudás*. Budapest, Új Mandátum. (Társadalom és Oktatás XXI.)